

Fra Krig og Fred

Dansk Militærhistorisk Kommissions Tidsskrift
Nummer 2019

Artikel:

Krigens kulturlighed

Forfatter:©

Troels Dahlgaard Astrup

Søgeord:

Krigen, kampen, kultur, konstruktion, spacialitet, rum, geografi, narrativ

Resumé:

Dette kommentaressay tager udgangspunkt i John Keegans klassiske analyse i *The Face of Battle* fra 1976 og undersøger derefter igennem tre senere arbejder, hvordan det kulturhistoriske udgangspunkt har påvirket forfatterens skrivning om krig og kamp som en menneskelig oplevelse. De behandlede værker kan ses som et kontinuum fra kampen som fysisk virkelighed til et fænomen, der kun lader sig begribe via dekonstruktionen af soldatens narrativ. En del af disse tilgange resulterer i lukkede og reduktionistiske analyser. Essayet slutter med at skitsere en genåbning af det kulturhistoriske udgangspunkt ved hjælp af Doreen Masseys koncept om et rumligt fundament i en geografi defineret af sociale og kulturelle faktorer.

Krigens kulturlighed

Det er nu mere end 40 år siden, at John Keegan med *The Face of Battle*¹ indvarslede starten på den *New Military History*, der med afsæt i 1950'erne og 1960'ernes socialhistoriske *War and Society*-tradition udviklede historieskrivningen om det militære genstandsfelt i en grad, så emnets akademiske slagkraft og rækkevidde udvidedes betragteligt.² At der er tale om en gradvis udvikling i perioden, er tydeligt set i lyset af tesen om en militær revolution i Europa i renæssancen. Samme år som Keegans *The Face of Battle* genopdagede Geoffrey Parker revolutionstenen,³ der først blev beskrevet af Michael Roberts i 1955, ifølge hvilken implementeringen af kanonen medførte en dominoeffekt fra taktiske forandringer på slagmarken til fremkomsten af den moderne, vestlige nationalstat.⁴ På trods af deres forskellige undersøgelsesemner; Keegans relativt subjektive kampoplevelse og Roberts/Parkers samfundsanalyser, sidstnævnte med et slet skjult slægtskab til historisk-sociologiske undersøgelser som f.eks. Charles Tillys *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1992*, deler de præmissen om at inddrage kulturelle aspekter i den historiske analyse af det militære. Keegan understregede kulturens rolle som det betydeligste analyseniveau i studiet af fænomenet krig i sit oversigtsværk fra 1993: *A History of Warfare*, og sigende er den svenske oversættelse af værkets titel i 2003: *Krig och kultur*. Senest har Jeremy Black behandlet den kulturhistoriske tilgang i oversigtsværket fra 2012: *War and the Cultural Turn*, som han erklærer sig som skeptisk tilhænger af; kultur åbner for muligheder, men bør *samtidig* ikke få status som den endelige årsagsforklaring i historiske analyser.⁵

Dette reviewessay har til formål at forfølge den kulturhistoriske metode specifikt i form af dens beskrivelse af krigen og kampen som en menneskelig erfaring. Afsættet er Keegans *The Face of Battle* fra 1976, hvorefter tre centrale værker af

1 Keegan, John, *The face of battle* (Viking Press, New York 1976).

2 Morillo, Stephen og Michael F. Pavkovic, *What is military history?*, 2nd edition, *What is history?* (Cambridge: Polity, 2013), p. 42; Paret, Peter, "The New Military History", *The U.S. Army War College Quaterly Parameters*, nr. 21 (1991), pp. 10–18.

3 Parker, Geoffrey, "The 'Military Revolution,' 1560-1660--a Myth?", *The Journal of Modern History* 48, nr. 2 (1976), pp. 196–214.

4 Roberts oprindelige forelæsning om emnet kan findes i Rogers, Clifford J, *The Military Revolution Debate: Readings On The Military Transformation Of Early Modern Europe*. (Westview Press, New York 1995), <http://public.eblib.com/choice/publicfullrecord.aspx?p=746901>.

5 Black, Jeremy, *War and the Cultural Turn* (Cambridge: Polity, 2012), p. 2.

henholdsvis Joanna Bourke fra 1999, John A. Lynn fra 2003 og Yuval Harari fra 2008 behandles. Tilsammen udgør de et kontinuum fra den oprindelige *War and Society* til rendyrket konstruktivisme med repræsentation og praksis i centrum.⁶ Sidstnævnte betyder kort sagt, at fænomener primært opfattes som menneskeskabte frem for naturgivne, og at sproget ikke er et 1:1 billede af fysiske aktiviteter, men i stedet blot en tilstræbt afspejling, der samtidigt tildeler mening og orden til den fysiske aktivitet, "virkeligheden" om man vil. Ud over dette fællestræk præsenterer værkerne hver især et distinkt syn på krigen og således ikke mindst historieskrivningen om den. Hvor Keegan i sin historiografiske introduktion metodisk distancerede sig fra sine forgængere, gælder det således for Bourke, Lynn og Harari, at de grundlæggende skriver inden for samme kulturhistoriske præmis som Keegan, men fra indbyrdes vidt forskellige positioner som henholdsvis erklæret feministisk socialist,⁷ en tidligere underviser på det amerikanske Marine Corps University samt en globalhistoriker "in spe". Ud over enkelte bemærkninger om en måske rigeligt selvpromoverende indledning⁸ modtog Keegan bred anerkendelse i sin samtid⁹ og særligt for sin evne til at behandle mere end blot retrospektive generalstabs konceptualiseringer.¹⁰ I 1997 opfordrede Lynn til, at militærhistorien – der i hans øjne hastigt bevægede sig mod akademisk lavkonjunktur – inddrog tilgange fra den i slut-1970'erne opdukkende bevægelse kaldet *New Cultural History*: "*Military reality is also culturally dependent.*"¹¹ Det er den udstukne kurs, som de tre her behandlede værker følger på hver deres måde. Det gør deres inddragelse og behandling af to centrale forhold i militærhistorisk forskning i form af *kampoplevelsen* og *det at slå ihjel* særdeles interessante i tilknytning til spørgsmålet om, i hvor høj grad disse er historisk konsistente fænomener – er slagmarkens drab i sin essens samme sag for f.eks. den frivillige, vestlige soldat i post-2001-operationerne, som det var for den russiske værnepligtige i 1943? Afslutningsvis giver jeg selv et perspektiv på videreudvikling af den kulturhistoriske tilgang til militærhistorie, som inspireret af geografen Doreen Masseys koncept om spatialitet *grounder* det kulturhistoriske perspektiv i en geografi, der inkluderer social og kulturel konstruktion.

6 Såfremt denne tænkte udvikling skulle være ideel, skulle Lynn med sit faste holdepunkt i den operative militærhistorie komme før Bourke.

7 Farry, Eithne, "Professor Joanna Bourke on Why We Need to Know the History of Rape", *The Guardian*, 4. oktober 2007, par. World news, <https://www.theguardian.com/world/2007/oct/05/gender.uk>.

8 Bond, Brian, *Review of The Face Of Battle*, af John Keegan, *History* 62, nr. 204 (1977), pp. 81–82.

9 Beeler, John, "John Keegan. The Face of Battle", (Vintage Books, New York. 1977), pp. 354ff; *The American Historical Review* 83, nr. 5 (1. december 1978), pp. 1229f, <https://doi.org/10.1086/ahr/83.5.1229>; Mundy, John, *Review of The Face of Battle*, af John Keegan, *The Journal of Modern History* 49, nr. 4 (1977), pp. 678–680.

10 Howkins, Alun, "Passchendaele", Keegan, John (red.), *History Workshop*, nr. 17 (1984), pp. 185–87.

11 Lynn, John A., "The Embattled Future of Academic Military History", *The Journal of Military History* 61, nr. 4 (1997), pp. 777–789, <https://doi.org/10.2307/2954086>.

“An Artist’s Home on the Somme”, akvareltegning af William Thurston Topham (1888–1966) fra 1916. (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:William_Topham)

Ansigt til ansigt med fjenden

Først skal Keegans præstation fra 1976 slås fast for derved at kunne fungere som vores udgangspunkt for vurderingen af de tre nyere værker. I sin indledning præsenterer han en af de første og kritiske historiografier over den hidtidige militær- og krigshistorie, hvormed han etablerer afsættet for bruddet med “*Whig interpretation of history writ in blood*”,¹² som det blev præsenteret i Edward Creasys *Fifteen Decisive Battles of the World* fra 1851, og hvis historiske ophav Keegan mener at kunne spore til Julius Cæsars stærkt tendentiøse beretninger.¹³ “Whig history” er siden 1930’erne blevet anvendt som en kritisk betegnelse for teleologisk historieopfattelse og -skrivning. I stedet finder Keegan sin inspiration i Thukydids mangefacetterede beskrivelse af krigsførelse; fra individets oplevelse til overliggende kulturelle faktorer,¹⁴ med hvilke Keegan fravrister den traditionelle beskrivelse af det militære slag sine stereotype aktioner og reaktioner, hvori mændene (og enkelte kvinder) er reduceret til umælende og ufølede brikker overladt til den kommanderende generals genialitet eller stupiditet, hvilket i Creasys essentialistiske historiefilosofi udgør historiens egentlige motor for forandring.

12 Keegan, John, *The Face of Battle: A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme*, 2014, p. 42.

13 Ibid., p. 47.

14 Ibid., pp. 50–51.

Hos Keegan gives individet en stemme, *således at den menige soldats oplevelser og følelser i kampen træder frem*. Heri ligger selvsagt en vigtig etisk dimension, idet Keegan effektivt demonterer den labile mistanke om, at militærhistorikerens affektion for sit emne egentlig skyldes en slet skjult inklinasjon for militarisme og dét, der er værre. I det lys er den stærkt pacifistiske afslutning nok forståelig, om end dens anticiperende elementer i dag fremstår som lettere naiv *ønsketænkning præget af post-Vietnam og kold krigs detente*.¹⁵ Et stærkt eksempel på, hvordan historieforskningen også er præget af sin egen historicitet.

Samtidig indebærer den sympatiske inddragelse af aktørernes egne stemmer en metodisk fare, der populært sagt kan kaldes for ukritisk mikrofonholderi.¹⁶ Keegan imødegår effektivt den risiko ved til stadighed at historisere og kontekstualisere sine kilder med udgangspunkt i amerikanske S. L. A. Marshalls undersøgelser af amerikanske soldaters optræden i kamp under Anden Verdenskrig, i Korea og Vietnam,¹⁷ hvis konklusion er, at soldater fortsat er kulturelt definerede produkter af deres respektive samfund.¹⁸

Ovenstående forbehold er afgørende for at undgå anakronismer, når Keegan kaster sig ud i sin analyse af tre slagmarker, der nok finder sted inden for samme region i form af Agincourt, Waterloo og Somme, men til gengæld spænder over et halvt årtusind. Skønt det umiddelbart virker paradoksalt for en analyse, der søger at forstå kamphandlinger i et menneskeligt perspektiv, er analysen sekvenseret efter våbentypenes rolle. Det materialistiske udgangspunkt er imidlertid en erkendelse af, at hvis man vil forstå, hvordan soldaterne forsøgte at "(...) *staunch their wounds* (...)",¹⁹ *må den fysiske påvirkningsmekanisme inddrages*. Alligevel forfalder Keegan ikke til en teknologisk determinisme – den affejes i efterskriftets konklusion om infanteristens primat i selv store panserslag²⁰ – men understreger i stedet materielle faktoreres rolle som facilitatorer for *mulig forandring* og altså ikke den egentlige motor.²¹

Denne tilsyneladende nølende, men kritiske accept af teknologiens rolle som fundament for individets handlerum virker som et ekko af den berømte socialhistoriker E. P. Thompsons opgør med dogmatisk marxisme i *The Making of the English Working Class* (1963). Symptomatisk for den militære historiografi er Keegan et godt tiår efter Thompson, men derudover er lighederne slående i forsøget på at stække teknologisk determinisme og skabe plads til individets oplevelse,

15 Ibid., p. 303.

16 Ibid., p. 18.

17 Siden slutfirserne har der eksisteret tvivl om Marshalls undersøgelsesmetodik og validitet. Se f.eks. Jordan, Kelly C., "Right for the Wrong Reasons: S. L. A. Marshall and the Ratio of Fire in Korea", *The Journal of Military History* 66, nr. 1 (2002), p. 137, <https://doi.org/10.2307/2677347>.

18 Marshall, S. L. A., *Men against fire: The problem of battle command in future war* (William Morrow & company, New York 1947), p. 211.

19 Keegan (2014), p. 60.

20 Ibid., p. 256.

21 Ibid., p. 264.

herunder i nogen grad agens. Det samme gør sig gældende for den forsigtige jagt på den historiske sandhed, der nok formodes at eksistere, men formentlig ikke kan indfanges som andet end "(...) a glimpse of the face of battle."²² Og endeligt har de qua deres fokus på *experience*, oplevelse/erfaring, en konceptuel fællesmængde. Keegans afsluttende spørgsmål om, hvorvidt "(...) the risk to the individual front-line soldier on the battlefield has been rising throughout the period under review?"²³ vidner om to forhold, vi skal holde os for øje fremadrettet. For det første er hans "oplevelse" grundlæggende den fysiske levede, historiske virkelighed og altså ikke perceptionen af den. Denne positivistiske position udfordres af moderne forskning,²⁴ og Keegan forekommer sammenlignet med sin samtidige Paul Fussell og dennes *The Great War and Modern Memory* (1975) en smule antikveret, når han blot bruger fire sider på erindringen af Somme.²⁵ For det andet ser Keegan historisk forandring i et perspektiv, der i lighed med den franske Annales-skoles betoning af strukturelle forholds betydning *rækker langt ud over individets erfaring*. Den tendens er ikke gået af mode, om end den har en etisk slagside i den indirekte fjernelse af agens og dermed ansvar fra individet.

Vores udgangspunkt for behandlingen af nedenstående tre værker sker altså med afsæt i en fremstilling, der nok sætter mennesket i centrum, men samtidigt ser strukturelle forhold – våbentechnologi – som grundlag for oplevelsen af krig og kamp. En oplevelse, der søges erkendt som noget, det epistemologisk lader sig gøre at indfange, i det mindste glimtvis.

To kill or not to kill

Fra at forsøge bedst muligt at beskrive soldatens oplevelse på kamppladsen som mangfoldig og forskelligartet koncentrerer Joanna Bourke i *An Intimate History of Killing* fra 1999 sig i stedet om den aktivitet, der ifølge hende bedst skildrer krig: drabet.²⁶ Inspireret af den historiske antropologis succes er hun således umiddelbart orienteret mod praksis i langt højere grad end Keegan, hvilket kommer til udtryk i hendes historiografiske konklusion om, at hidtidig militærhistorie ikke har beskæftiget sig med emnet – i øvrigt uden at nævne Keegan.²⁷ Fremstillingen blev modtaget med ros for at bidrage med nye perspektiver på selve drabet, men den blev også mødt af markant kritik og læst som en efterstræbt etisk stillingtagen mod krig og ikke mindst soldater *per se* baseret på delvist arbitrær kilde-

22 Ibid., p. 60.

23 Ibid., 271.

24 Robert M. Citino, "Military Histories Old and New: A Reintroduction", *The American Historical Review* 112, nr. 4 (1. oktober 2007): 1082, <https://doi.org/10.1086/ahr.112.4.1070>.

25 Keegan noterer selv, at *The Face of Battle* er færdiggjort før udgivelsen af *The Great War and Modern Memory*.

26 Bourke, Joanna, *An Intimate History of Killing: Face-to-Face Killing in Twentieth Century Warfare* (Granta Books, London 1999), p. 1.

27 Ibid., p. 2.

Den døde tyske soldat til venstre blev dræbt under kampene om Cherbourg den 27. juni 1944. Den amerikanske kaptajn Earl Topley mente, at tyskeren havde dræbt tre af hans mænd. (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dead_German_soldier_in_Cherbourg.jpg)

brug.²⁸ Om end Bourkes perspektiv med fordel kunne kombineres med et blik fra den anden side af “(...) *the yet unsolved killing-versus-dying dichotomy* (...)”;²⁹ var der generel konsensus om de nye og værdifulde perspektiver.³⁰

Bourke fokuserer tidsmæssigt på en i forhold til Keegan relativt smal periode i form af Første Verdenskrig, Anden Verdenskrig og Vietnam, men alligevel virker

28 “Ryan on Bourke, ‘An Intimate History of Killing: Face-to-Face Killing in 20th-Century Warfare’ | H-War | H-Net”, set 24. september 2018, <https://networks.h-net.org/node/12840/reviews/13133/ryan-bourke-intimate-history-killing-face-face-killing-20th-century>.

29 Daley, John, “An Intimate History of Killing: Face to Face Killing in Twentieth-Century Warfare: Bourke, Joanna: New York: Basic Books, pp. 509ff., Publication Date: October 1999”, *History: Reviews of New Books* 28, nr. 2 (januar 2000), pp. 88f. <https://doi.org/10.1080/03612759.2000.10525437>. For det “blik fra den anden side” foreslår Daley selv Moore (2004).

30 Fuschak, Graham, review of *Review of An Intimate History of Killing: Face to Face Killing in 20th Century Warfare*, af Joanna Bourke, *The Journal of Military History* 64, nr. 3 (2000): 915–16, <https://doi.org/10.2307/120945>; Mackenzie i Dáibhí Ó Cróinín m.fl., “Reviews of Books”, *The International History Review* 22, nr. 3 (1. september 2000), pp. 674f. <https://doi.org/10.1080/07075332.2000.9640912>. af Joanna Bourke, *The Journal of Military History* 64, nr. 3 (2000

det som negligering af afgørende forandringer fra periode til periode og case til case, når hun lader udsagn fra 1942 stå side om side med eksempler fra 1967.³¹ Den menneskelige erfarings komplekse væsen er udgangspunkt for hendes kildebrug, der anerkender kampberetningerne som ofte værende modsætningsfyldte, men alligevel anvendelige til netop at beskrive *Nebel des Krieges*³² – Clausewitz' udtryk ville Bourke dog sikkert ikke selv anvende med tanke på den i visse sekvenser rigeligt understregede pacifistiske grundtendens.³³ Uagtet eventuelle politiske eller etiske ambitioner ses her en klar udvikling fra Keegans stræben efter den sande oplevelse til en mere dynamisk og kontingent "*subject experience*".³⁴ Bourkes anker er drabet, der som fysisk handling skal virke til at undgå for megen afdrift mod krigen som mangefacetteret *fænomen; krig er for Bourke lig drab, mens andre aktiviteter står i et underordnet forhold hertil*. Det bør bemærkes, at Bourke her nærmer sig Clausewitz' syn på krig i form hans formulering om, at kamp er for krig, hvad kontantbetaling er for handel.³⁵ Men *kampen* er som begreb bredere end det *drab*, som Bourke anser for essensen af krig. Og det er særligt den psykiske side af det fysiske drab, der interesserer Bourke, hvilket sigende kommer til udtryk i hendes analyse af brugen af bajonet, som drejer sig om våbnets kulturelle meningsindlejring,³⁶ hvor Keegan ville have talt om dens taktiske funktion og dens virkning i menneskeligt væv.

Netop meningsindlejringen i ritualer omkring drabet af fjenden er af central betydning for Bourke, der ved hjælp af greb som semiotikeren Mikhail Bakhtins transgression – det normative regelbrud – *søger at vise, hvordan en egentlig ulovlig handling i form af trofæsamlings bliver acceptabel i den ekstreme normløshed*.³⁷ Der ved bliver de ydre omstændigheder en forudsætning for frisættelsen af individets iboende destruktive og barbariske elementer, der for Bourke dog ikke hindrer en eklatant placering af ansvar og dermed agens hos den historiske aktør.³⁸ Den position er nok moralsk uangribelig i sin pointering af personligt ansvar og ultimativt *civil courage i spørgsmålet om at slå ihjel eller ej, men standpunktet forekommer en anelse kunstigt distanceret i sin negligering af de strukturer*, Bourke også selv påpeger som afgørende for det enkelte drab. Den analytiske horisont er imponerende og inddrager også emner som fiktion og civilsamfundets påvirkning af det dræbende individ, om end analysens fokus er så skarpt, at det ofte

31 Bourke, pp. 48f.

32 Clausewitz, Carl von, ved Jacobsen, Mogens Chrom (red.), *Om krig* (Aarhus Universitetsforlag 2010), p. 60.

33 Bourke, p. 10.

34 Ibid., p. 11.

35 Clausewitz, Carl von, ved Howard, Michael Eliot & Peter Paret (red.), *On War* (Princeton University Press 1984), p. 149.

36 Bourke, p. 53.

37 Ibid., p. 41.

38 Ibid., p. 8.

hindrer fremkomsten af indsigter, der ville kunne nuancere beskrivelsen af kamppoplevelsen i stedet for blot at skærpe modsætningen “*executioner*” – “*victim*”.³⁹

En *sådan* mere afbalanceret tilgang til emnet kan f.eks. findes i klassikeren Richard Holmes’ *Acts of war: The behavior of men in battle* fra 1985, som Bourke også selv referer til sparsomt. Gwynne Dyers samtidige *War* fra 1985, der kom på dansk i 2005, lægger vægt på transformationen af det civile menneskes moralkodeks via institutionaliseret, militaristisk kultur.⁴⁰ I tråd med Bourke er der her tale om en forståelse af den historiske aktør som potentiel voldelig, men hvor Bourkes *executioner* dræber på baggrund af kampmiljøets frisættelse, dræber Dyers soldat, fordi han via kulturelle praksisser i sin uddannelse som soldat har lært det – og i øvrigt ikke bryder sig om det. På dansk findes Lars R. Møllers *Vi slår ihjel – og lever med det* (2010), der som en moderne Ardant du Picq⁴¹ på baggrund af spørgeskemaer til danske veteraner fra Irak og Afghanistan når frem til en tilsvarende konklusion som Dyer.

Fra koncept til praksis

I 2003, hvor Irak blev invaderet af den amerikanskledede koalition, indtog den amerikanske militærhistorie også for alvor det kulturhistoriske kompleks. Det skete med John A. Lynns *Battle: A history of combat and culture* med værkets tydelige understregning af idéens betydning frem for materielle forhold.⁴² Fremstillingen blev vel modtaget om end hans brug af “(...) *cultural history terminology* (...)” af en enkelt anmelder blev bemærket som unødvendig.⁴³ Lynns målsætning er at identificere og vurdere betydningen af samspillet mellem diskurs og virkelighed.⁴⁴ Dermed er takten slået an til et fuldtone angreb på militærhistoriske problemstillinger ved hjælp af kulturhistoriske metoder. Men i stedet lister Lynn en række forbehold, der er blevet karakteriseret som symptomatiske for en militærhistorie, der vægrer sig ved “(...) *breaking faith with their subject*.”⁴⁵

Lynns kulturforståelse er baseret på muligheden for forandring og variation,⁴⁶

39 Ibid., p. 10.

40 Dyer, Gwynne, *Krig: den væbnede konflikts historie* (Valby: Borgen, 2005), p. 72.

41 Ardant du Picq (1821-1870) var en fransk officer, der som en af de første forsøgte på systematisk vis at undersøge fænomenet kamp med særlig vægt på menneskets opførsel under kamp.

42 Lynn, John A., *Battle: a history of combat and culture*, Rev. and updated ed (Westview Press, Cambridge, MA 2004), p. xvii.

43 Rothenberg, Gunther E., “Review of Review of *Battle: A History of Combat and Culture*”, *The Journal of Military History* 68, nr. 3 (2004), pp. 943–945. Derudover blev værket også rost af Hew Strachan i “Reviews of Books”, *The International History Review* 26, nr. 2 (1. juni 2004), pp. 351–353, <https://doi.org/10.1080/07075332.2004.9641034> samt i Ross, Steven, “John A. Lynn. *Battle: A History of Combat and Culture*” pp. xxv, 398. \$27.50”, *The American Historical Review* 109, nr. 3 (1. juni 2004): 862–862, <https://doi.org/10.1086/ahr/109.3.862>.

44 Lynn, *Battle*, p. xxi.

45 Citino, “Military Histories Old and New”, p. 1087.

46 Lynn, *Battle*, p. xiv.

hvorved han går i rette med kulturelle essentialister som David Hanson, der ser en direkte, kulturelt defineret kerne af vestlig krigsførelse fra den græske falanks til nutiden.⁴⁷ Visse elementer af kampoplevelsen ser Lynn dog som konsistente, herunder “*The soldier, an agent of that destruction, also becomes victim of it.*”⁴⁸ Det er tilsyneladende ikke langt fra Bourkes konklusion, men Lynn fastholder, at “(...) *Neither are those values and identities that compel and inspire warriors in combat consistent across age and place.*”⁴⁹ I løbet af sine cases, der spænder fra antikken til 1970'erne, viser han, hvordan kulturelle påvirkninger fik mænd og kvinder til at kæmpe på en given måde.⁵⁰ Lynn læner sig altså op ad Keegans åbne, såkaldte inkvisitoriske undersøgelse, der ikke nødvendigvis skal fælde dom, men blot anskueliggøre så meget af den fortidige virkelighed som muligt.⁵¹

Teoretisk opererer Lynn med en model, der er udarbejdet på baggrund af hans tese om, at (militær-)historisk forandring har sit udgangspunkt i en form for permanent ubalance mellem et samfunds forestilling (diskurs) om krig og kampens egentlige virkelighed.⁵² Som produkt af sin samtid afslutter Lynn med en opfordring til at inddrage “The War on Terror” i overvejelserne om, hvordan vestens væbnede styrker bør forstå sig selv, for heri ligger “(...) *the most fundamental element of their effectiveness.*”⁵³ Sådanne betragtninger viser, hvordan det kulturelle perspektiv også implicerer forbindelser mellem den enkelte soldats oplevelse og forståelse af sin egen rolle til det institutionelle niveaus funktionelle effektivitet; kort sagt at soldatens kultur har betydning for en hærs evne til at kæmpe og vinde. Vigtigst her er imidlertid Lynns afvisning af eksistensen af en såkaldt *universal soldier*; enhver oplevelse og enhver kulturel ramme er kontingent og kan kun erkendes ved at lede efter en kriger af “(...) *real flesh and blood (...)*”⁵⁴

Flesh-witnessing

I *The Ultimate Experience: Battlefield Revelations and the Making of Modern War Culture, 1450-2000* fra 2008 søger Harari at erkende den udvikling i “krigskulturen”, der gør kampoplevelsen til en næsten metafysisk åbenbaring med personlighedsudviklende potentiale. Analysen er centreret om soldaternes egne narrativer, men inddrager i tråd med Bourkes fremstilling andre kildetypologier, herunder særligt visuelle repræsentationer. Dermed også antydnet, at det ikke er oplevelsen som sådan, der er i centrum, men i stedet narrativen om og konstruktionen af

47 Hanson, Victor Davis, *The Western way of war: infantry battle in classical Greece*, 1st ed. (Knopf: Distributed by Random House, New York 1989).

48 Lynn, *Battle*, p. xiv.

49 Ibid.

50 Ibid, p. xxii.

51 Keegan (2014) pp. 57–58.

52 Lynn, *Battle*, pp. 359–371.

53 Ibid., p. xxv.

54 Ibid.

den. Således er vi nu nået et stykke længere ind på *New Cultural History's* boldbane og i hvert fald et par skridt længere, end Lynn vil gå. I sin egen anmeldelse af Harari betonedes Lynn en række kildemæssige og metodiske svagheder, men hæftede sig særligt ved, at værket "(...) *compels his reader to think seriously about previously neglected ways in which military culture was tied to more general cultural development.*"⁵⁵

Alligevel har Harari ikke overgivet sig fuldstændigt til konstruktivismen, når han i spørgsmålet om trangfølgen af kropslig vs. kulturelt konstrueret oplevelse indtager en pragmatisk midterposition, hvori han generelt fastholder kulturens primat, men samtidigt imødekommer den ifølge ham generiske veterans hævdel- se af, at netop kampoplevelsen qua kropsliggørelsen – *fleshwitnessing* – sprænger de normale, kulturelt betingede erfaringsfærer.⁵⁶

Forståelsen af kampoplevelsen er ifølge Harari udskilt i henholdsvis materialister og idealister, der tildeler forrang til krop henholdsvis sind. Sidstnævnte omfatter fascistisk tankegods om krigen som en renselsesproces, mens førstnævnte betoner krigen destruktions af den menneskelige krop,⁵⁷ fuldt på linje med Keegan's såranalyse. Denne splittelse blandt veteraner er imidlertid ikke en hindring for deres fælles standpunkt om kampoplevelsens unikke karakter. Harari konkluderer, at soldater oprindeligt ikke havde dette syn på kamp som et særligt erfaringsrum, men at der fra starten af 1700-tallet opstod et kulturelt opgør med forståelsen af sindets kontrol over kroppen, hvorved den ekstreme fysiske erfaring kunne påvirke sindet via kropsliggørelsen.⁵⁸

Tre temaer

Trods markante forskelle mellem Keegan, Bourke, Lynn og Harari tvinger deres fælles grundlæggende udgangspunkt i kampen og krigen dem alle til at forholde sig til *kampoplevelsen*, *drabet*, og hvorvidt disse er historisk konsistente.

For Keegan er svaret enkelt. Oplevelsen af at være i kamp er en fænomenologisk hændelse, der beror på våbeneffekten tilsat et gran menneskelig kultur, som dog er så begrænset, at det lader sig gøre at ekstrapolere britiske *Tommy Atkins's*⁵⁹ oplevelse direkte til den tyske *Fußlatscher*.⁶⁰ For Bourke derimod er våbnet primært agent for en meningsindlejring, der tildeler sin bruger en forklaringsram-

55 Lynn, John A., "Yuval Noah Harari. The Ultimate Experience: Battlefield Revelations and the Making of Modern War Culture, 1450–2000", *The American Historical Review* 114, nr. 3 (1. juni 2009): 710, <https://doi.org/10.1086/ahr.114.3.708>.

56 Harari, Yuval N., *The ultimate experience: battlefield revelations and the making of modern war culture, 1450-2000* (Palgrave Macmillan, Basingstoke & New York 2008), pp. 20–21.

57 Ibid., pp. 16–18.

58 Ibid., p. 299.

59 Term benyttet om de frivillige, der meldte sig som følge af hvervekampagnen iværksat af krigsministeren Lord Kitchener.

60 Keegan (2014), p. 60.

me for bruddet på normen om ikke at slå ihjel, og kampoplevelsen kan i alt sin gru reduceres til det drab, som soldaten egentligt nyder,⁶¹ men omkring hvilket han til stadighed søger at konstruere en narrativ, der er kulturelt acceptabel. Harari mener, at det faktisk kun er dette forhold mellem veteranens narrativ og den øvrige kulturelle ramme, der lader sig indfange, når det gælder kampoplevelsen. Det er altså erkendelsesteoretisk end ikke muligt at indfange et glimt af, hvad soldaterne oplevede på slagmarken, hvorved han indirekte accepterer veteranens hyppigt fremsatte krav om *fleshwitnessing* som forudsætning for at udtale sig om kamp – en udvikling, der er determineret af den kulturelle ramme.⁶² Lynns konfliktfyldte todeling mellem diskurs og virkelighed, der konstant søger at konvergere, er egentlig kompatibel med både Bourke og Harari, idet den i forhold til Bourke forklarer den tilpasning af virkeligheden, som Bourke mener sker i veteranens egen selv- og verdensforståelse efter drabet. På samme vis gælder det for Harari, at skønt kampoplevelsen umiddelbart ligger uden for hans rækkevidde, da er virkeligheden begribelig via en dekonstruktion af veteranens narrativ; det er blot ikke krigens virkelighed, men i stedet det omgivende samfunds forestilling om effekten på individet af at have været i krig.

Diskussionen om mulighed for formidling og forståelse af sandheden om krig på baggrund af *fleshwitnessing* er i et demokratisk perspektiv særdeles vigtig, da svaret herpå potentielt fratager samfundets majoritet enhver autoritet i forhold til viden om menneskehedens destruktive side. I det kulturhistoriske perspektiv er diskussionen et oplagt eksempel på spørgsmålet om repræsentation og praksis; hvad er forholdet mellem narrativ og virkelighed, hvis sidstnævnte overhovedet eksisterer? Og hvilken praksis ligger til grund for det koncept, der samtidigt medfører mulighed for forandring? Det *erfaringsparadigme* har Craig Ireland kritiseret for indirekte at kunne lede til en naturalisering af oplevelsen og derfra til tribalisme, sidstnævnte forstået som identitetspolitisk opdeling af samfundet i "stammer" uden mulighed for kommunikation eller erfaringsudveksling.⁶³ Harari, der selv refererer til Ireland, indtager en pragmatisk neutralitet over for udsagnet, mens Lynn er mere direkte i sin holdning til eksistensen af erfaring baseret på virkelige hændelser: "*In the realm of military history, such airy discussions become foolish. Thousands dead and wounded as result of battle is the kind of hard facts that defies intellectual games.*"⁶⁴ Dette prægnante udsagn er vanskeligt at argumentere imod. Lynns budskab er dog ikke et krav om *fleshwitnessing*, men nærmere at man for at forstå og formidle kampoplevelsen naturligvis må lytte til individet, og at det er historikerens opgave at historisere og kontekstualisere narrativen i den givne kulturelle ramme.

61 Bourke, p. 371.

62 Harari, p. 301.

63 Ireland, Craig, "The Appeal to Experience and Its Consequences: Variations on a Persistent Thompsonian Theme", *Cultural Critique*, nr. 52 (2002), p. 87.

64 Lynn, p. xv.

Selve drabet er et prekært emne, og Bourke har delvist ret i sin historiografiske konklusion om, at det hidtil er undgået. Når *10th West Yorks* den 1. juli 1916 i kapitlet *Infantry vs. Machine-gunners* er "(...) *practically annihilated* (...)",⁶⁵ synes soldatens vigtigste opgave ganske rigtigt at være offer. Men Keegan er ikke blind for soldatens rolle som dræber, om end han drager vidt forskellige konklusioner. For det første er "*Killing on the scaffold and killing on the battlefield, of course, markedly dissimilar activities.*"⁶⁶ For det andet søger Keegans historiske aktør aktivt at undgå drabet på grund af kulturel udvikling.⁶⁷ Med Lynns ord ser Bourke altså en grundlæggende harmoni mellem diskurs (kulturen) og virkeligheden (kampen), idet begge understøtter drabet, med reference til samfundsnyttens henholdsvis til individets indre dræberinstinkt. Keegan ser derimod effekten af kulturel forandring på samme vis som Harari; når diskursen ændres, da forandres praksis også, hvad enten det drejer sig om selve adfærden på kamppladsen eller genfortællingen af sin egen rolle heri.

Indirekte giver ovenstående diskussion også svaret på eksistensen af Lynns historisk konsistente *universal soldier*. Han findes, naturligvis, ikke i en kulturhistorisk analyse, men spor af Bourkes reducerende, psykologiske essentialisme findes alligevel i både Keegan og Dyers fremstillinger. Det er den empatiske trang til at forstå sin historiske næste, der frister til at drage sammenligninger mellem sin egen og det historiske menneskes forestillingsverden. Harari anerkender dog, at det kan være svært: "*I myself still find it hard to believe that human beings with the same biological framework as myself really managed to think and behave in such strange ways.*"⁶⁸ Og samme trang til universalitet rammer os, når Keegan ikke finder det nødvendigt at behandle oplevelsen set fra de tyske maskingeværstillinger ved Somme for at indfange kampoplevelsen. Men kamppladsen er mere end blot "(...) *a peat-bottomed valley below beech woods and bare chalk downland.*"⁶⁹ Det er konstrueret ved menneskers sociale interaktioner og deraf afledte betydningsindlejring.⁷⁰ Forstår vi det, åbner slagmarkens narrativ sig på ny. Nedenfor præsenteres et forslag til et skridt på vejen.

Et rumligt perspektiv

Lynn fik ikke ret i sin dystopiske forudsigelse fra 1997, for selvsamme *American Historical Review*, der af Lynn var blevet betegnet som "(...) *flagship journal of the historical profession in the U.S. (Flagship it may be, but many of us think of it as a ship of fools.)*"⁷¹, kunne ti år senere bringe et stort review essay om disciplinens

65 Keegan (2014), p. 217.

66 Ibid., p. 283.

67 Ibid., p. 217.

68 Harari, p. 24.

69 Keegan (2014), p. 179.

70 Massey, Doreen B., *For space* (London; Thousand Oaks, Calif: SAGE, 2005), 61.

71 Lynn, "The Embattled Future of Academic Military History", p. 780.

Dansk soldat under patrulje nord for byen Gereshk i Afghanistans Helmandprovins i 2009. Billedet er taget på fra det såkaldte *high ground* med udsigt over den opdyrkede *green zone*, hvor Helmandfloden løber. (Foto: Artikelforfatteren)

mangfoldighed.⁷² Lynns opfordring om inddragelse af *New Cultural History* var således blevet mødt, herunder altså også hans egen undersøgelse af kulturens betydning for selve kampens udførelse; af Bourkes detailstudie af et enkelt drabeligt fænomen og Hararis inspicering af forholdet mellem fysisk oplevelse og kulturel erfaring. På baggrund af det solide kulturhistoriske greb i militærhistorien er det derfor fristende at kaste et blik på et hidtil uopdyrket analytisk terræn. Med risiko for at gøre sig skyldig i netop det overforbrug af begreber, som Lynn eksplicit advarer imod, vil jeg argumentere for inddragelsen af rummet som udbytterig analysekategori i en militærhistorie, der fastholder fodfæste i kulturhistorien. Traditionelt er rum i militærhistorie, særligt den operative, blevet behandlet som den overflade, hvorpå handlingen sker: et skakbræt, der nok kan variere i sin udformning og egenskaber, men som er grundlæggende statisk. Rummet som analysegenstand muliggør imidlertid inklusionen af flere erfaringer og ikke mindst disses dannelse. Inspirationen er hentet i Doreen Masseys tre teser om rummet som konstitueret af sociale interaktioner, under konstant konstruktion samt mu-

72 Citino, "Military Histories Old and New".

ligheden for eksistensen af samtidig pluralitet.⁷³ Massey selv beskæftiger sig ikke med militærhistorie, men er orienteret mod globaliseringen som en proces, der medfører økonomisk og politisk forandring af rummet.⁷⁴ Hendes betragtninger har også fundet vej til global arbejderhistorie,⁷⁵ og husker vi Lynns opråb fra 1997, er der ingen grund til ikke at lade sig inspirere af genrer, som umiddelbart ligger uden for det militærhistoriske. Naturligvis har geografi som akademisk disciplin for længst opdaget den militære sfære, men dets fokus er primært uden for selve kampen.⁷⁶ Masseys fremhævnning af det rumlige som kaotisk, simultant og heterogent er til gengæld i fin overensstemmelse med kampoplevelsen som udtrykt ved Clausewitz' tanker om friktion og førnævnte *Nebel des Krieges*. Den historiske forandring sker via rummet, idet terrænet både undergår en fysisk omformning til en egentlig militær geografi og samtidigt indlejres med mening: For den britiske hær og offentlighed blev den engang relativt ukendte flod på kontinentet med ét til national offermark ved navn Somme. Og med inddragelsen af rummet får vi ifølge Massey ligeledes øjnene op for den sameksisterende heterogenitet; altså at der eksisterer en samtidighed af forskellige historier. I et militærhistorisk perspektiv er det en bitter huskekage for antagelser som Keegans om, at oplevelsen den 1. juli 1916 grundlæggende var den samme, uagtet om man "went over the top" eller kravlede frem fra sin bunker for at bemane sit Maschinengewehr 08: Ens placering i rum, herunder såvel fysisk som mentalt, medfører forskellige perceptioner.

Masseys første tese medfører, at Keegans Somme kun eksisterede som slagmark qua den ekstreme sociale interaktion i form af kamphandlinger mellem britiske og tyske soldater. Dette konstruktivistiske perspektiv fører i retning af den nyeste militærhistoriske forskning om skabelse og udvikling af erindring.⁷⁷ Således er der ikke langt til Maurice Halbwachs og Pierre Noras *lieux de memoire*; erindringssteder forstået som geografiske eller tidslige kondenseringer af mening og betydning.⁷⁸ Det nye er imidlertid, at den sociale interaktion sker *mange steder*, hvorved mange rum skabes; fra den internationale slagmark til det intime rum i rammen af kompagniets fodboldkamp bag fronten ved Somme.⁷⁹ De sociale interaktioners mangfoldighed og diversitet medfører således, at den endimensionelle historie om meningsløst drab på nordfranske marker afløses af en uen-

73 Massey, *For space*, p. 9.

74 *Ibid.*, p. 119.

75 Vito, Christian G. De & Anne Gerritsen, "Micro-Spatial Histories of Labour: Towards a New Global History", *Micro-Spatial Histories of Global Labour* (Palgrave Macmillan, London og New York 2018), 6, https://link-springer-com.zorac.aub.aau.dk/chapter/10.1007/978-3-319-58490-4_1.

76 Se f.eks. Rech, Matthew, m.fl., "Geography, Military Geography, and Critical Military Studies", *Critical Military Studies* 1, nr. 1 (2. februar 2015), pp. 47–60. <https://doi.org/10.1080/23337486.2014.963416>.

77 Citino, "Military Histories Old and New", p. 1071.

78 Nora, ; Warring, Anette, "Erindring og historiebrug. Introduktion til et forskningsfelt", *temp – Tidsskrift for historie* 1, nr. 2 (2011): 17–18.

79 Keegan (2014), p. 183.

delig række af oplevelser med ligeså forskellig meningsindlejring. Hvor Keegan anvender det klassiske greb med at sætte scenen via en beskrivelse af landskabet, ville den konstruktivistiske spatialitet i stedet først klarlægge de menneskelige interaktioner, da det er heri, at det *meningsfyldte* rum etableres. Rummets permanente forandringstilstand er på grund af den fysiske ødelæggelse af terrænet ofte en integreret del af militærhistorie. Men inddrages også forandringer som frontlinjens nye forløb efter angrebet eller ingenmandslandets transformation fra terra incognita før angrebet til det kollektive dødssted for *10th West Yorks* efter angrebet, bliver rummet som analysekategori et middel til både at indfange en større mangfoldighed af oplevelser, men også indfange forandringerne heri.

For Bourke vil en udpræget rumlig bevidsthed have løftet blikket mod mangfoldigheden af aktiviteter i krig. De sociale interaktioner rækker langt ud over drabet og konstituerer således rum med flere betydninger end blot tab og ødelæggelse. Men selv hvis fokus fastholdes på drabet, vil et rumligt perspektiv bidrage til at påvise forandringen i den historiske proces, hvor nogle aktører dræber, mens andre ikke gør, og de alle befinder sig i samme fysiske rum, der imidlertid får forskellige betydninger.⁸⁰

I Lynns fremstilling er vekselvirkningen mellem den offentlige diskurs om krig og krigens virkelighed et prima eksempel på spatiale opfattelsers meningsindlejring. Når asymmetri heri således må føre til enten tilpasning af krigsførelsen eller krigsopfattelsen, er det en vekselvirkning mellem to kollektivt definerede rum. Krigens rum, det "virkelige rum", er i det tilfælde under konstruktion af de sociale interaktioner, som både pågår internt i rummet, men ikke mindst af interaktioner mellem de to rum, f.eks. i form af hjemvendte veteraner. Besvarelsen af Hararis spørgsmål om årsagen til den særlige kampoplevelses åbenbarende effekt vil også kunne understøttes af en mere aktiv inddragelse af rumlighed. Igen er udgangspunktet den sociale interaktion i form af gensidig vold, hvilket skaber et rum med mulighed for- eller i hvert fald opfattelsen af – særlig indsigt for de implicerede. At dette rum er under stadig konstruktion, gør Hararis nøjsomme sigte på narrativen om kamp frem for selve oplevelsen forståelig.

Fælles for Bourke, Lynn, Harari og deres historiografiske stamfader Keegan er viljen og modet til at skrive militærhistorie under inddragelse af tendenser og strømninger fra den generelle historieskrivning. I dansk kontekst er der efter årtusindskiftet udgivet en række oversigtsværker,⁸¹ der bekræfter, at militær-/krigshistorien ikke umiddelbart mangler interesse, men de bekræfter også, at *Society* synes at fylde mere end *War* – i hvert fald hvis det sidste skal forstås med Mi-

80 Dave Grossman har allerede i 1995 behandlet én dimension af rummet i form af afstanden mellem dræber og offer i *On killing: the psychological cost of learning to kill in war and society*, Rev. ed (New York: Little, Brown and Co, 2009).

81 Bjerg, Hans Christian og Ole Louis Frantzen, *Danmark i krig*, 1. udg., 1. opl (Politiken, København 2005); Jensen, Kurt Villads (red.), *Danmarks krigshistorie: 700 - 2010*, 2. udg., 1. opl (Gad, København 2010); Bo Lidegaard og 100 Danmarkshistorier (projekt), *Danmark i krig* (Aarhus Universitetsforlag, 2018).

chael Howards ord som "(...) *study of the central activity of the armed forces, that is, fighting*."⁸² Fremtidige studier af dansk militærhistorie ville med fordel kunne inddrage rummet som et fokuseret analytisk perspektiv og derved også lade selve kampen og de involverede aktørers handlinger, oplevelser og erindringer træde tydeligere frem. Det gælder særligt for nyere dansk militærhistorie, som siden indsatsen på Balkan i start-1990'erne må forholde sig til den i forhold til nationalstaten Danmark (gen-)introducerede ekstraterritoriale kamphandling, og der er således muligheder for at anvende det spatiale greb i både mikro- og makroperspektiv.

Thomas Macaulay konkluderede i 1849, at ingen af hans samtidige ville kunne genkende deres egen, som den tog sig ud i 1685.⁸³ Det samme gør sig gældende for en lang række geografier, hvis mening er præget af kampoplevelser. Men hvis vi prøver at forstå, hvilke mentale landskaber de historiske aktører bevægede sig i, aner vi deres udsyn og dermed deres virkelighed. Som Lynn har påpeget, er der for netop militærhistorien en særlig etisk fordring heri.

Litteraturliste

- Adams, Robert McC., Hew Strachan, R. M. Sheldon, Hugh Laracy, Arthur M. Eckstein, Marjorie Chibnall, Roger Collins, m.fl., "Reviews of Books". *The International History Review* 26, nr. 2 (1. juni 2004), pp. 349–466. <https://doi.org/10.1080/07075332.2004.9641034>
- Beeler, John, "John Keegan. The Face of Battle", *The American Historical Review* 83, nr. 5. (1. december 1978): 1229–30. <https://doi.org/10.1086/ahr/83.5.1229>
- Bjerg, Hans Christian og Ole Louis Frantzen, *Danmark i krig* (Politiken København 2005)
- Black, Jeremy, *War and the Cultural Turn*. (Polity, Cambridge 2012)
- Bond, Brian, Review of *Review of THE FACE OF BATTLE*, af John Keegan, *History* 62, nr. 204 (1977), pp. 81–82
- Bourke, Joanna, *An Intimate History of Killing: Face-to-Face Killing in Twentieth Century Warfare*. London: Granta Books, 1999
- Citino, Robert M. "Military Histories Old and New: A Reintroduction", *The American Historical Review* 112, nr. 4 (1. oktober 2007): 1070–90. <https://doi.org/10.1086/ahr.112.4.1070>
- Clausewitz, Carl von, Michael Eliot Howard og Peter Paret (red.), *On War* (Princeton University Press, 1984)
- Cróinín, Dáibhí Ó, Gang Deng, Jean Dunbabin, Jos Gommans, Jens Röhrkasten, G. V. Scammell, B. W. Higman, m.fl., "Reviews of Books". *The International History Review* 22, nr. 3 (1. september 2000), pp. 619–746 <https://doi.org/10.1080/07075332.2000.9640912>.
- Daley, John, "An Intimate History of Killing: Face to Face Killing in Twentieth-Century Warfare", *History: Reviews of New Books* 28, nr. 2 (januar 2000), pp. 88–88. <https://doi.org/10.1080/03612759.2000.10525437>

82 Howard, Michael, i Murray, Williamson og Richard Hart Sinnreich, *The Past as Prologue: The Importance of History to the Military Profession* (Cambridge University Press, 2006), 20, <http://ebookcentral.proquest.com/lib/aalborguniv-ebooks/detail.action?docID=261127>.

83 "The Spatial Turn in History · Spatial Humanities" (26. oktober 2017), http://spatial.scholarslab.org/spatial-turn/the-spatial-turn-in-history/index.html#_ftnref1.

- Dyer, Gwynne, *Krig: den væbnede konflikts historie* (Borgen Valby 2005)
- Farry, Eithne, "Professor Joanna Bourke on Why We Need to Know the History of Rape". *The Guardian*, 4. oktober 2007, par. World news. <https://www.theguardian.com/world/2007/oct/05/gender.uk>
- Fuschak, Graham, Review of *Review of An Intimate History of Killing: Face to Face Killing in 20th Century Warfare*, af Joanna Bourke. *The Journal of Military History* 64, nr. 3 (2000): 915–16. <https://doi.org/10.2307/120945>.
- Grossman, Dave, *On killing: the psychological cost of learning to kill in war and society*. Rev. ed. New York: Little, Brown and Co, 2009.
- Hanson, Victor Davis. *The Western way of war: infantry battle in classical Greece*. (Knopf: Distributed by Random House, New York 1989)
- Harari, Yuval N., *The ultimate experience: battlefield revelations and the making of modern war culture, 1450-2000* (Macmillan, Basingstoke og New York 2008)
- Howkins, Alun, "Passchendaele", Keegan, John (red.), *History Workshop*, nr. 17 (1984), pp. 185–187
- Ireland, Craig, "The Appeal to Experience and Its Consequences: Variations on a Persistent Thompsonian Theme". *Cultural Critique*, nr. 52 (2002), pp. 86–107
- Jacobsen, Mogens Chrom, og Carl von Clausewitz, *Om krig* (Aarhus Universitetsforlag, 2010)
- Jensen, Kurt Villads (red.), *Danmarks krigshistorie: 700 - 2010* (Gad, København 2010)
- Jordan, Kelly C., "Right for the Wrong Reasons: S. L. A. Marshall and the Ratio of Fire in Korea". *The Journal of Military History* 66, nr. 1 (2002), pp. 135–162. <https://doi.org/10.2307/2677347>
- Keegan, John, *The face of battle* (Viking Press New York, 1976)
- Keegan, John. *The Face of Battle: A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme* (2014)
- Lidegaard, Bo, 100 Danmarkshistorier (projekt). *Danmark i krig* (Aarhus Universitetsforlag 2018)
- Lynn, John A., *Battle: a history of combat and culture*. Rev. and updated ed. Cambridge, MA: Westview Press, 2004
- Lynn, John A., "The Embattled Future of Academic Military History". *The Journal of Military History* 61, nr. 4 (1997): 777–89. <https://doi.org/10.2307/2954086>
- Lynn, John A., "Yuval Noah Harari. The Ultimate Experience: Battlefield Revelations and the Making of Modern War Culture", *The American Historical Review* 114, nr. 3 (1. juni 2009), pp. pp. 708–710. <https://doi.org/10.1086/ahr.114.3.708>
- Marshall, S. L. A., *Men against fire: The problem of battle command in future war* (William Morrow & company, New York 1947)
- Massey, Doreen B., *For space* (SAGE, London og Thousand Oaks, Californien 2005)
- Moore, Harold G. og Joseph L. Galloway, *We were soldiers once-- and young: Ia Drang, the battle that changed the war in Vietnam* (Ballantine Books, New York 2004)
- Morillo, Stephen og Michael F. Pavkovic., *What is military history?* (Polity, Cambridge 2013)
- Mundy, John., "Review of Review of 'The Face of Battle'", *The Journal of Modern History* 49, nr. 4 (1977), pp. 678–680
- Murray, Williamson & Richard Hart Sinnreich. *The Past as Prologue: The Importance of History to the Military Profession* (Cambridge University Press 2006) <http://ebookcentral.proquest.com/lib/aalborguniv-ebooks/detail.action?docID=261127>.
- Nora, Pierre, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire". *Representations*, nr. 26 (1989), pp. 7–24. <https://doi.org/10.2307/2928520>
- Parker, Geoffrey, "The 'Military Revolution,' 1560-1660--a Myth?" *The Journal of Modern History* 48, nr. 2 (1976), pp. 196–214
- Paret, Peter, "The New Military History". *The U.S. Army War College Quarterly Parameters* 1991, nr. 21 (u.å.), pp. 10–18

- Rech, Matthew, Daniel Bos, K. Neil Jenkins, Alison Williams og Rachel Woodward. "Geography, Military Geography, and Critical Military Studies". *Critical Military Studies* 1, nr. 1 (2. februar 2015): 47–60. <https://doi.org/10.1080/23337486.2014.963416>
- Rogers, Clifford J. *The Military Revolution Debate: Readings On The Military Transformation Of Early Modern Europe*. New York: Westview Press, 1995. <http://public.eblib.com/choice/publicfullrecord.aspx?p=746901>
- Ross, Steven, "John A. Lynn. *Battle: A History of Combat and Culture*", *The American Historical Review* 109, nr. 3 (1. juni 2004), pp. 862–862. <https://doi.org/10.1086/ahr/109.3.862>
- Rothenberg, Gunther E., "Review of Review of *Battle: A History of Combat and Culture*", *The Journal of Military History* 68, nr. 3 (2004), pp. 943–945
- "Ryan on Bourke, 'An Intimate History of Killing: Face-to-Face Killing in 20th-Century Warfare' | H-War | H-Net". Set 24. september 2018. <https://networks.h-net.org/node/12840/reviews/13133/ryan-bourke-intimate-history-killing-face-face-killing-20th-century>
- "The Spatial Turn in History · Spatial Humanities" (26. oktober 2017). http://spatial.scholarlab.org/spatial-turn/the-spatial-turn-in-history/index.html#_ftnref1
- Vito, Christian G. De & Anne Gerritsen, "Micro-Spatial Histories of Labour: Towards a New Global History", *Micro-Spatial Histories of Global Labour* (Palgrave Macmillan, London og New York 2018), pp. 1–28, https://link-springer-com.zorac.aub.aau.dk/chapter/10.1007/978-3-319-58490-4_1
- Warring, Anette, "Erindring og historiebrug. Introduktion til et forskningsfelt", *temp – Tidsskrift for historie* 1, nr. 2 (2011)

Summary:

This review essay proceeds from John Keegan's classical analysis in *The Face of Battle* from 1976 and explores through three later works how the cultural-historical approach has influenced the writing about war and combat as a human experience. The essay ends by proposing a further development of the cultural-historical approach as inspired by Doreen Massey's concept of a spatial foundation of the approach in a geography defined by social and cultural factors.